

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВТЯГНЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ У ПРОТИПРАВНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Пиріг І. В., Чаплинська Ю. А.

ВСТУП

Важливим елементом, притаманним будь-якому сучасному суспільству є моральні цінності, а також їх належної реалізації громадянами. Одним з небезпечних кримінальних правопорушень у сфері моральності є втягнення неповнолітніх в протиправну діяльність. Поряд з такими видами антиморальної поведінки як зайняття жебрацтвом, азартними іграми, пияцтвом, вживання наркотиків, у які втягують неповнолітніх можна виділити безпосереднє вчинення ними протиправної діяльності. Серед найбільш поширених протиправних проявів, в які втягуються неповнолітні, слід зазначити крадіжки, грабежі, розбої, незаконний обіг наркотиків, хуліганство. З огляду на те, що розглядувана категорія кримінальних правопорушень вчиняється ще до досягнення особами повноліття, зазначене обумовлює негативні зміни у свідомості неповнолітніх, стає так званою «початковою школою» правопорушників, що у подальшому призводить до їх рецидивів.

Відповідно до статистичних даних Генеральної прокуратури України, у 2015 р. до Єдиного реєстру досудових розслідувань було внесено 501 факт втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність, у той час як обвинувальний акт було складено у 461 провадженнях; 2016 р. – 322, обвинувальний акт складено у 285 випадках; 2017 р. – 275, обвинувальний акт складено у 249 випадках; 2018 р. – 223, обвинувальний акт складено у 205 випадках; 2019 р. – 135, обвинувальний акт складено у 120 випадках; 2020 р. – 160, з яких обвинувальний акт складено у 156 випадках; 2021 р. – 122, з яких обвинувальний акт складено у 116 випадках. Аналіз наведених даних свідчить про позитивну динаміку розкриття вказаних правопорушень. Однак аналіз практики розслідування, а також даних опитування працівників правоохоронних органів свідчить, що низькі показники реєстрації самих правопорушень та їх розкриття зумовлена різними факторами, у тому числі, відсутності бажання працівників правоохоронних органів реєструвати відомості щодо їх вчинення (94 % опитаних). Вказаний фактор обумовлює проведення додаткових слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, та не сприяє притягненню до кримінальної відповідальності правопорушників під час судового розгляду. Наведені

статистичні дані демонструють, що втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність є вельми поширеним видом кримінальних правопорушень, що характеризується високою латентністю, а їх вчинення кожного року залишається на високому рівні.

Наведені дані також підтверджують недосконалість криміналістичної методики розслідування втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність. Необхідність створення такої методики визнали 96 % респондентів. Серед причин низької ефективності розслідування протиправних діянь зазначеної категорії було виділено такі: недостатня взаємодія суб'єктів розслідування між собою та громадськими організаціями (74 %), неналежний рівень наукових розробок щодо способів і методів діяльності дізнавача, слідчого, прокурора та інших уповноважених осіб у досліджуваних кримінальних провадженнях (68 %), невчасне проведення організаційних, слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій (72 %), відсутність систематичності та планування початкового етапу розслідування (57 %). Зазначене свідчить про низьку ефективність існуючих засобів і методів протидії втягненню неповнолітніх у протиправну діяльність. Саме тому важливого значення набуває удосконалення діяльності з розслідування таких правопорушень, а саме підвищення організаційних основ слідчої діяльності ефективності проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій.

Науковим розробкам методики розслідування різного роду кримінальних правопорушень, пов'язаних з втягуванням неповнолітніх у протиправну діяльність приділялась увага з боку вчених-криміналістів. Зокрема, потрібно відмітити наукові праці, що розроблені на рівні дисертаційних досліджень останніми роками, а саме: Д. С. Паляничко «Методика розслідування злочинів, пов'язаних із дитячою порнографією» (Одеса, 2013 р.), В. В. Загамула «Методика розслідування втягнення неповнолітніх у заняття проституцією» (м. Київ, 2019 р.), В. О. Лазарев «Криміналістична характеристика та особливості розслідування втягнення неповнолітнього в заняття проституцією і сутенерства» (м. Дніпро, 2019 р.), А. І. Довгань «Методика розслідування втягнення неповнолітнього у заняття жебрацтвом» (м. Львів, 2019 р.), А. Р. Ікаєв «Розслідування втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність» (м. Київ, 2020 р.). Означені праці є суттєвим вкладом у теорію криміналістики та практику розслідування кримінальних правопорушень, однак окремі аспекти криміналістичної характеристики втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність, саме: способи та засоби вчинення таких правопорушень, обстановка та слідова картина, характеристика особи правопорушників і неповнолітніх, залишилися поза увагою, що обумовлює потребу у підготовці та викладенні зазначених розробок у даній публікації.

1. Способи втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність

Криміналістична характеристика є однією зі складових методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень. Вона містить у собі інформацію щодо кримінального правопорушення в цілому та окремих його елементів. На відміну від інших характеристик (кримінально-правової, кримінологічної) вона являє собою, по-перше, систему тільки криміналістично значимих відомостей про ознаки конкретного виду правопорушення, а не однакових для всіх їх видів. По-друге, відомості про ознаки елементів правопорушення описуються на якісно-кількісному рівні. Таким чином підвищується практичне значення даної категорії криміналістики¹. Тобто зазначена наукова категорія використовується як у практиці з розслідування кримінальних правопорушень, так і у науковій сфері. На сьогодні не досить розробленою залишається сучасна криміналістична характеристика досліджуваного виду протиправних діянь, кожного з її складових та кореляційних зв'язків між елементами.

В. О. Малярова вказує на те, що ані кримінально-правова, ні кримінологічна або інші характеристики не здатні охопити низку ознак, що мають важливе значення для формування й реалізації криміналістичних методик. До таких ознак належать, зокрема, пов'язані з діями, спрямованими на підготовку до вчинення злочину та приховування його слідів, з механізмом слідоутворення тощо. Вони не входять до числа кримінально-правових чи кримінологічних, оскільки не мають правового значення й необхідних змістовних ознак. Відомості, наведені в цих характеристиках, не є однопорядковими й конкуруючими, хоча досить близькі за суттю. Вони призначаються для вирішення різних завдань, є складовими елементами різних систем, тому можуть вивчатися паралельно та в комплексі².

На неефективність розслідування окремих видів кримінальних правопорушень в зв'язку з відсутністю науково структурованих криміналістичних характеристик, наголошує А. В. Старушкевич. Науковець зазначає, що однією з причин неефективної протидії окремим видам правопорушень є недостатнє дослідження саме криміналістичного аспекту пошуково-пізнавальної діяльності слідчого. Останні одностайно зазначають, що наявні у їх розпорядженні методичні рекомендації мають суттєві недоліки, не вміщують у достатньому

¹ Волобуєв А. Ф. Криміналістична характеристика розкрадань майна у сфері підприємницької діяльності. *Вісник Університету внутрішніх справ*. Вип. 2. Харків. 1997. С. 32.

² Малярова В. О. Криміналістична методика: питання співвідношення криміналістичної характеристики з іншими. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 35. Ч. I. Т. 3. С. 114.

обсязі інформації, що необхідна для їх практичної реалізації. Все це висуває вказану багатопланову проблему в коло актуальних напрямків, як теоретичних, так і прикладних криміналістичних досліджень. До вказаних досліджень і слід віднести роботи, пов'язані з розробкою теоретичних засад криміналістичної характеристики; формуванням криміналістичних характеристик окремих видів злочинів і їх використання для оптимізації попереднього слідства, підвищення його ефективності³.

Щодо визначення криміналістичної характеристики, то ми дотримуємось думки В. П. Бахіна та Б. Є Лук'янчикова, які, дослідивши велику кількість наукових джерел дійшли висновку, що криміналістичну характеристику розуміють наступним чином: інформаційну модель типових ознак певного виду (групи) злочинів; вірогідну модель події; систему даних (відомостей) про злочин, які допомагають розкриттю та розслідуванню; систему узагальнених фактичних даних, знання яких необхідне для організації розкриття та розслідування злочинів; систему особливостей виду злочинів, які мають значення для розслідування; систему опису криміналістично значущих ознак злочинів з метою забезпечення їх розкриття, розслідування та запобігання; склад події даного виду злочину, який вказує на його стійкі ознаки, що проявляються зовні як визначена за змістом, чітко вибудована система матеріальних та інтелектуальних слідів тощо⁴.

Стосовно елементів криміналістичної характеристик також існує низка думок, однак переважна кількість науковців наводить чотиринадцять елементів досліджуваної наукової категорії, зокрема: спосіб вчинення, сліди злочину, предмет злочинного посягання, обстановку вчинення правопорушення, особистість правопорушника та потерпілого⁵. М. В. Салтевський зазначає, що елементи можна звести до чотирьох: «предмет безпосереднього замаху; спосіб учинення злочину в його широкому розумінні; типова обстановка – «слідова картина» в її широкій інтерпретації; особа злочинця»⁶. Підтримуючи зазначені позиції зазначимо, що інформативне наповнення криміналістичної характеристики багато в чому залежить і від самого складу кримінального правопорушення. Тому вважаємо за необхідне розглянути позиції науковців з приводу суміжних складів протиправних діянь.

³ Старушкевич А. В. Криміналістична характеристика злочинів : навч. посіб. Київ : НВТ «Правник» НАВСУ, 1997. С. 3–4.

⁴ Бахін В. П., Лук'янчиков Б. Є. Склад і призначення криміналістичної характеристики злочинів. *Правничий часопис Донецького університету*. 2000. № 1 (4). С. 39.

⁵ Криміналістика : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / К. О. Чаплинський, О. В. Лускатов, І. В. Пиріг, В. М. Плетенець, Ю. А. Чаплинська. 2-ге вид. перероб. і доп. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. С. 350.

⁶ Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2005. С. 456.

Досліджуючи розслідування кримінальних правопорушень проти моральності М. М. Єфімов виділяє ній наступні елементи криміналістичної характеристики: спосіб учинення кримінального правопорушення, обстановка вчинення кримінального правопорушення, слідова картина, особа потерпілого, особа злочинця. Автор наголошує на тому, що особа потерпілого в досліджуваних характеристиках буде в будь-якому випадку, адже вони вчинюються стосовно осіб, які не досягли повноліття⁷. Ми підтримуємо думку вченого, адже при розслідуванні втягнення неповнолітнього у протиправну діяльність вказаний елемент має значення.

Важливою та суттєвою для нашого дослідження вважаємо позицію В. О. Лазарева, який при дослідженні втягнення неповнолітнього в заняття проституцією та сутенерства виділяв такі елементи криміналістичної характеристики: як спосіб вчинення злочину; засоби втягнення неповнолітнього в заняття проституцією; особа злочинця (сутенера); обстановка злочину; слідова картина; особа неповнолітнього потерпілого⁸. Помітно, що автор додав до вище визначених елементів засоби втягнення неповнолітнього в заняття проституцією. Ми вважаємо це також вагомим для досліджуваної категорії діянь, тому що втягнення неповнолітніх в заняття протиправною діяльністю має специфічні та характерні засобами вчинення правопорушення. На думку І. В. Пирога та Р. В. Карпенка структура криміналістичної характеристики заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, має такі складові: особа правопорушника; особа потерпілого; мотиви; способи підготовки, вчинення та приховування; час, місце та обстановка; сліди кримінального правопорушення⁹.

На основі вищевикладеного й аналізу матеріалів кримінальних проваджень виділимо наступні елементи криміналістичної характеристики втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність: спосіб, засоби та обстановка учинення кримінального правопорушення; слідова картина; особа неповнолітнього потерпілого; особа правопорушника.

Слід зосередити увагу на тому, що способи втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність ми будемо вважати центральними у

⁷ Єфімов М. М. Методика розслідування кримінальних правопорушень проти моральності: наукові та праксеологічні основи : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 58.

⁸ Лазарев В. О. Криміналістична характеристика та особливості розслідування втягнення неповнолітнього в заняття проституцією і сутенерства : дис. ... к-та юр. наук : 12.00.09. Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпро, 2018. С. 20–21.

⁹ Пирог І. В., Карпенко Р. В. Теорія і практика заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми : монограф. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. С. 60.

структурі криміналістичної характеристики розглядуваної категорії кримінальних правопорушень, що пояснюється низкою факторів, зокрема тим, що конкретні способи втягнення обумовлюють відповідну слідову картину. Крім цього, певні способи дії притаманні визначеним групам правопорушників та направлені на певні віктимологічні групи неповнолітніх потерпілих. Саме тому, ми вважаємо за необхідне дослідити зазначені елементи криміналістичної характеристики.

Щодо визначення способу вчинення кримінального правопорушення, С. М. Зав'ялов на основі проведеного дослідження акцентував увагу на тому, що означена категорія являє собою триаду способів готування, вчинення та приховання злочину. На думку автора, ними виступає різновид діяльності людини, якій притаманні соціально-психологічні якості, орієнтувальні, сенсомоторні особливості суб'єкта¹⁰. В. В. Тищенко розширив визначення даної наукової категорії, ввівши до її змісту комплекс діянь правопорушника з підготовки, вчинення та приховування злочину, обумовлених метою злочинного діяння, властивостями особи правопорушника й обстановкою (об'єктивними і суб'єктивними факторами), результати яких відбиваються на матеріальних та інтелектуальних слідах, що характеризують психічні й фізичні риси особи злочинця¹¹. На думку І. В. Пирога та М. М. Єфімова, «спосіб учинення є системою дій під час підготовки, вчинення та приховування протиправного діяння, детермінованих умовами зовнішнього середовища та психофізичними властивостями особи, що можуть бути пов'язані з вибором використання відповідних знарядь або засобів та умов, місця і часу»¹².

Інші автори вказують на те, що криміналістичне значення типового способу вчинення правопорушення визначається характерною для нього сукупністю різних слідів. У свою чергу, способи вчинення злочинів повторюються тому, що повторюються детермінуючі їх об'єктивні та суб'єктивні чинники, тобто злочинець, діючи в аналогічних умовах, використовує подібні знаряддя, тощо¹³.

Закцентуємо увагу на тому, що при розслідуванні втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність, найбільше значення мають повноструктурні способи, тобто такі, що включають в себе підготовку,

¹⁰ Зав'ялов С. М. Спосіб вчинення злочину: сучасні проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю : автореф. дис. ... к-та юр. наук : 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2005. С. 5.

¹¹ Тищенко В. В. Концептуальні основи розслідування корисливо-насиленницьких злочинів : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2003. С. 18.

¹² Єфімов М. М., Пиріг І. В. Методика розслідування окремих видів кримінальних правопорушень : підручник. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. С. 18.

¹³ Колесниченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений : текст лекции. Харьков : Харьков. юрид. ин-т, 1967. С. 11.

безпосередньо вчинення та приховування злочину. Ми підтримуємо позицію М. В. Салтевського, який наголошував на обов'язковому встановленні структурних елементів у способі вчиненні злочину, що дозволяє слідчому найбільш повно виявляти сліди, прогнозувати взаємозв'язок між ними, що веде до розкриття злочину¹⁴. При вчиненні досліджуваного правопорушення у більшості випадків (92 %) має місце повноструктурний склад способу, тобто мають місце такі елементи, як підготовка та приховування кримінального правопорушення.

Що підготовчих дій до втягнення неповнолітнього у протиправну діяльність А. Р. Ікаєв зазначає наступні: 1) підбір неповнолітніх, яких можна залучити до вчинення злочину, передусім тих, які раніше вчиняли протиправні діяння (65,4 % кримінальних проваджень); 2) формування зацікавленості неповнолітнього в злочинній діяльності (фінансова винагорода, підвищення його авторитету) (62,5 %); 3) послаблення контролю неповнолітнього за власними діями (розпивання спиртних напоїв, уживання наркотичних засобів, психотропних речовин) (60,3 %); 4) ознайомлення неповнолітніх із способами вчинення злочинів, пошук об'єкта злочинного посягання, знарядь і засобів учинення злочинів, розподіл ролей між співучасниками, планування приховування слідів злочину та реалізації викраденого майна (52,2 %) ¹⁵.

Проведений нами аналіз судово-слідчої практики свідчить, що особи, які втягували неповнолітніх у протиправну діяльність застосовували такі підготовчі заходи: планування протиправного діяння – 93 %; вибір об'єкту протиправного посягання – 75 %; підбір неповнолітніх – 92 %; вибір засобів втягнення – 44 %; добір співучасників кримінального правопорушення – 32 %; розподіл ролей між співучасниками – 56 %; створення у неповнолітнього мотивації до заняття протиправною діяльністю – 65 %.

Способи безпосереднього втягнення неповнолітніх до вчинення злочину є різними за своєю суттю і ступенем суспільної небезпечності. Виходячи з останнього критерію їх можна розділити на дві основні групи: способи, пов'язані та не пов'язані зі застосуванням насильства або погрозою його застосування. Найпоширеним ненасильницьким способом втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність є пропозиція та подальше переконання вчинити злочин. Одночасно з такою пропозицією неповнолітньому надаються різного роду обіцянки, що

¹⁴ Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2005. С. 425.

¹⁵ Ікаєв А. Р. Розслідування втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність : автореф. дис. ... к-та юр. наук : 12.00.09 / ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна академія управління персоналом». Київ, 2020. С. 7.

дорослі зобов'язуються виконати за умови вчинення ним злочину, або долучають підлітків до вживання наркотиків чи дають їм в борг гроші, з подальшим вимаганням виконання певних умов за рахунок погашення боргу. Інша група способів втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність шляхом застосування фізичного насильства або загрози його застосування відрізняється підвищеною суспільною небезпекою та виражається у формі побоїв, нанесення легкої шкоди здоров'ю, катування. Застосування насильства пригнічує волю неповнолітнього та змушує його діяти всупереч особистим прагненням й бажанням.

З аналізу судово-слідчої практики нами було визначено наступні способи втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність: використання або погроза використання фізичного насильства (завдання тілесних ушкоджень, побоїв) – 85 %; психічний примус (погроза завдати матеріальних збитків, залякування, погроза зганьбити в очах однолітків) – 76 %; зловживання матеріальною або іншою залежністю від неї неповнолітнього – 65 %; компрометація чи шантажування (погроза видати компрометуючу інформацію інтимного чи особистісного характеру) – 48 %; обіцянка винагороди за вчинене протиправне діяння – 45 %; розпалювання низьких почуттів (помсти, заздрості) – 35 %. Потрібно також зазначити, що у більшості випадків застосовувалась сукупність означених способів.

Щодо способів приховування, нами визначено наступні: знищення слідів кримінального правопорушення – 71 %, використання компрометуючих матеріалів – 31 %, висунення неправдивого алібі – 39 %, давання неправдивих показань – 63 %, відмова від дачі свідчень – 37 %, вплив на свідків, потерпілих – 41 %.

Підсумовуючи, можна зазначити, що спосіб втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність, як основний елемент криміналістичної характеристики складається з пов'язаних між собою елементів, використання яких на початковому етапі розслідування відіграє значну роль у виявленні правопорушника та доказуванні його вини у подальшому.

2. Обстановка та слідча картина втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність

Обстановка вчинення кримінального правопорушення є неодмінною складовою криміналістичної характеристики. Розглядаючи обстановку вчинення злочину, науковці приділяють увагу її складовим. До них В. В. Тіщенко відносить такі елементи: «часову характеристику усіх етапів події злочину; їхню просторову характеристику; матеріальну обстановку місць підготовки, вчинення та приховування злочину (якщо вони не збіглися, здійснювались у різних місцях);

погодні та інші природно-кліматичні умови; поведінку учасників події; соціально-побутові та психологічні відносини між ними; умови загального характеру, на тлі яких відбувалась злочинна подія (громадські заходи, святкові події і т. п.); обставини, що сприяли або заважали підготовці, вчиненню та приховуванню злочину»¹⁶. Дослідження зазначених елементів дозволяє моделювати процес розслідування в залежності від слідчої ситуації, що склалась на даному етапі, планувати проведення слідчих (розшукових) дій та інших заходів.

Інші автори вказують на те, якщо місце конкретизує й індивідуалізує правопорушення, то час характеризує початок, тривалість і закінчення процесу вчинення злочину, уточнюючи ці найважливіші обставини. Встановлення місця вчинення кримінального правопорушення дозволяє, насамперед, локалізувати пошук слідів у просторі (територія, конкретне приміщення, транспортний засіб), а також висунути версії про механізм злочинного посягання й осіб, які могли його вчинити, перевірити алібі підозрюваних¹⁷. Зважаючи на це, ми підтримуємо позицію М. В. Куратченка, який зазначає, що місце вчинення кримінального правопорушення слід досліджувати з різних боків. Зокрема, як географічне поширення досліджуваного кримінально караного посягання, з іншої – конкретне місце його вчинення. Місце вчинення сутенерства та втягнення особи в заняття проституцією, автор вважає частиною події. Воно містить великий об'єм відомостей щодо способу вчинення кримінального правопорушення, певних даних про особу правопорушника¹⁸.

Аналізом матеріалів кримінальних проваджень та судової практики нами встановлено, що в основному втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність відбувається у таких місцях: 1) розважальні заклади (бари, нічні клуби, кафе, ресторани); 2) місця відпочинку (готелі, кемпінги, бази відпочинку); 3) місця проживання правопорушника або неповнолітнього (квартири, садибні будинки); 4) місця навчання неповнолітнього (школи, коледжі, технікуми, вищі заклади освіти).

Наступною складовою обстановки є час вчинення правопорушення. Вивчення часового чинника під час розслідування надає

¹⁶ Тіщенко В. В. Корисливо-насильницькі злочини : криміналістичний аналіз : монографія. Одеса : Юрид. літ-ра, 2002. С. 88.

¹⁷ Кузнецов В. В. Злочини проти громадського порядку і моральності : практич. посіб. Київ : Вид. Паливода А. В., 2007. С. 23.

¹⁸ Куратченко М. В. Криміналістичний аналіз обстановки учинення сутенерства та втягнення особи в заняття проституцією. *Актуальні проблеми розслідування кримінальних правопорушень у сфері громадської безпеки та громадського порядку у досудовому розслідуванні* : матеріали наук.-практич. семінару (Дніпро, 30 трав. 2017 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. С. 82.

зможу: визначити час події злочину; встановити часові зв'язки між фактами; з'ясувати черговість подій, дій або фактів; обчислити тривалість різних подій та ін. Разом із цим дії правопорушників характеризуються певною вибірковістю в часі¹⁹.

Вивчення слідчої та судової практики свідчить, що більша кількість втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність за часом доби вчинюється ввечері (з 18 до 24 год.) – 52 %, 15 % – вночі (з 24 до 6 год.), 11 % – вранці (з 6 до 12 год.), 22 % – удень (з 12 до 18 год.). При цьому неповнолітні вчиняють протиправні дії переважно у суботу та неділю (71 %).

Дії злочинців з підготовки, вчинення та приховування кримінального правопорушення являють собою динамічну систему взаємодії матеріальних об'єктів, в наслідок чого утворюються різного роду сліди, що є джерелами інформації щодо події злочину та її учасників. В криміналістиці поняття сліду розглядається в широкому та вузькому значеннях. У широкому значенні слідами є будь-які зміни в навколишньому середовищі, причинно пов'язані з подією злочину. Такими слідами є: події, явища, матеріальні предмети або їх частини: труп, знаряддя зламу, недопалок, пляма крові, порція зерна, рідини, частка якої-небудь речовини та ін.; матеріальні копії – слід пальця, взуття, розрубу, розрізу тощо. Слідами в вузькому значенні є матеріальні утворення, що відображають зовнішню будову взаємодіючих об'єктів, тобто сліди-копії²⁰. Більшість науковців поділяють сліди на матеріальні, що виникають у результаті взаємодії різних об'єктів та ідеальні (уявний образ у пам'яті людини) відображення дій, явищ, предметів, тварин, людини²¹. Узагальнюючи думки вчених-криміналістів можна визначити «слідову» картину як сукупність особистісних та матеріальних слідов, що є наслідками способу вчинення протиправного діяння або будь-які зміни об'єктивної реальності, що мають криміналістично вагому інформацію.

¹⁹ Криміналістика : підручник / В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2008. С. 277.

²⁰ Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2005. С. 85.

²¹ Криміналістика : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / К. О. Чаплинський, О. В. Лускатов, І. В. Пиріг, В. М. Плетенець, Ю. А. Чаплинська. 2-ге вид. перероб. і доп. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. С. 103; Єфімов М. М., Пиріг І. В. Методика розслідування окремих видів кримінальних правопорушень : підручник. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. С. 19; Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2005. 588 с. Галаган В. И. Использование следователем информации на первоначальном этапе расследования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Киев, 1992. С. 420.

На підставі аналізу кримінальних проваджень, досудове розслідування в яких здійснювали за ст. 304 КК України, А. Р. Ікаєв виокремив шість груп слідів: а) сліди людини: ідеальні сліди (показання потерпілого, свідків, підозрюваного); матеріальні сліди (сліди-відображення, сліди-речовини); б) знаряддя вчинення злочину та їхні сліди; в)) речі, документи, привласнені злочинцем; г) речі, що сприяли вчиненню злочину (транспорт, вогнепальна чи холодна зброя, наркотичні засоби, психотропні речовини, прекурсори); д) електронні відображення; е) інші матеріальні сліди (застосування вогнепальної чи холодної зброї, транспортні засоби, волокна)²².

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень свідчить, що сліди втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність у 79 % випадків виявлялися на місці вчинення діяння. Поза місцем їх учинення сліди утворювалися внаслідок дій злочинців, що пов'язані з підготовкою і приховуванням протиправної діяльності.

Слід зазначити, що, наприклад, М. В. Салтевський радить класифікувати джерела інформації за таких підстав: філософською підставою є теорія відображення. Виходячи з цього, всі об'єкти поділяють на два класи: а) джерела ідеального (психічного) відображення (люди) і б) джерела матеріальних відображень (речі); підставою кримінально-процесуальної класифікації є поділ доказів на особистісні й речовинні. Особистісні джерела – це люди, що є суб'єктами злочину або мають інформацію, що стосується події злочину (потерпілий, свідки тощо); криміналістичною підставою класифікації джерел інформації є теорія криміналістичної ідентифікації й поняття криміналістичної тотожності. Будь-який об'єкт, що перебуває в межах кримінального судочинства, розглядається в аспекті його рівності, тотожності самому собі, тобто чи є він тим самим, що «був присутній» на місці події або «брав участь» у вчиненні злочину²³.

Вивчення нами судово-слідчої практики дозволило встановити, що найбільш характерними для розглядуваного виду правопорушень є сліди: рук – 39 %, крові та інших органічних речовин – 32 %, знарядь учинення злочину – 28 %. Також встановлено, що сліди рук виявлялися переважно при розслідуванні кримінальних правопорушень проти власності; крадіжок, грабежів, розбоїв, шахрайства, а сліди крові та інших біологічних – при розслідуванні протиправних діянь проти громадського порядку, зокрема хуліганства. При цьому нами було визначено основні ділянки зосередження слідів кримінального

²² Ікаєв А. Р. Розслідування втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність : автореф. дис. ... к-та юр. наук : 12.00.09 / ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна академія управління персоналом». Київ, 2020. С. 257.

²³ Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2005. С. 257.

правопорушення. Зокрема це місця: безпосереднього вчинення неповнолітніми протиправних діянь; проживання злочинця; проживання неповнолітнього; вчинення дій щодо втягнення неповнолітнього у протиправну діяльність.

Підсумовуючи, зазначимо, що слідова картина є складовим елементом криміналістичної характеристики та науковою категорією, що має суттєве практичне значення при розслідуванні втягнення неповнолітніх в протиправну діяльність.

3. Характеристика особи неповнолітнього потерпілого та правопорушника

Важливе місце серед елементів криміналістичної характеристики займають відомості щодо особи злочинця та потерпілого. Щодо значення вказаного елемента зазначимо, вважаємо, що він має практичне значення, перш за все під час висунення слідчих версій, планування початкового та подальшого етапів розслідування, розробки заходів криміналістичної профілактики.

У розрізі нашого дослідження доречною є думка В. О. Лазарева, який зазначає, що при розслідуванні втягнення неповнолітнього в заняття проституцією та сутенерства актуальність введення означеної складової до цієї структури є простою неодмінною, що пояснюється необхідністю розширення можливостей слідчого стосовно проведення окремих слідчих (розшукових) дій та заходів. Крім того, автор наголошує, що зазначений елемент має сталі кореляційні зв'язки з іншими складовими криміналістичної характеристики, зокрема зі способом вчинення злочину та особою злочинця. Завдяки визначенню таких зв'язків працівники органів слідства на початковому етапі розслідування в змозі висувати версії та будувати план проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, інших заходів в кримінальному провадженні²⁴.

Заслуговує на увагу класифікація жертв правопорушень, що сформована О. Юрченко залежно від характеру взаємовідносин між потерпілим та злочинцем, які передували злочину: 1) ситуаційні жертви (вчинення правопорушення відбулося під впливом конкретної життєвої ситуації, що склалася; вибір жертви є випадковим; як правило, потерпілий і той, що спричинив шкоду не були знайомі та не мали ніяких стосунків. Це характерно, наприклад, при вбивстві або заподіянні тілесних ушкоджень з хуліганських мотивів); 2) імовірнісні жертви (вчинення протиправних діянь щодо цих осіб має імовірний

²⁴ Лазарев В. О. Особа потерпілого як елемент криміналістичної характеристики втягнення неповнолітнього в заняття проституцією та сутенерства. *Науковий вісник Дніпропетровського держ. ун-ту внутр. справ.* 2017. № 4. С. 178.

характер. За таких обставин злочинний наслідок є випадковим щодо конкретної жертви); 3) заздалегідь визначені жертви злочинних діянь (шкоди зазнають особи, пов'язані зі злочинцем родинними, дружніми, інтимними чи іншими близькими стосунками. Найчастіше злочин є результатом несприятливої ситуації, що склалася ще задовго до його вчинення, напружених стосунків між учасниками конфлікту)²⁵. Ще раз зазначимо, що наведена класифікація обумовлена конкретними взаємовідносинами між потерпілим та злочинцем, що передували вчиненню кримінального правопорушення. У досліджуваній нами категорії кримінальних проваджень вивчення віктимних особливостей має вагоме значення не тільки для розслідування але й для їх профілактики.

Зазначимо, що особа в підлітковому віці характеризується підвищеною конформністю, схильністю до сугестивних впливів, унаслідок чого є достатньо вразливою, не захищеною від негативного впливу навколишнього середовища. До вікових особливостей розвитку зазначених якостей особистості, автори відносять: протиріччя підліткового віку, який вже не є дитиною, але ще й не дорослий; прагнення набути статусу самостійної людини, часто без обрання засобів; емоційну нестійкість, коливання настрою, схильність до поспішного прийняття рішень; пошук шляхів самоствердження; інтенсивне рефлексування щодо себе й інших, суспільства в цілому, критичне ставлення до оточуючих, що породжує відчуження від малих соціальних груп: друзів, однокласників, родини тощо); змінення або взагалі руйнування стосунків з близькими людьми; внесення змін до шкали цінностей тощо²⁶. В більшості випадків поведінка підлітків формується під впливом ряду факторів: а) об'єктивних (соціальних) – школа, сім'я, учбовий колектив, дворівні компанії, засоби масової інформації, спортивно-розважальні, комп'ютерні ігри; б) суб'єктивних (психологічних) рівень інтелекту, темперамент, характер, комунікативність²⁷.

Аналізом матеріалів судово-слідчої практики нами було встановлено, що значний рівень віктимності мають неповнолітні (98 %), інші 2 % є особами, які знаходились на межі 18-річного віку. Також під час дослідження встановлено окремі соціально-демографічні особливості

²⁵ Юрченко О. Роль віктимної поведінки потерпілих при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого. Харків, 2004. С. 11.

²⁶ Охрімченко І. М., Лигун Н. В. Утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність: психологічні детермінанти. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С. 182.

²⁷ Ярош О. В. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх обвинувачуваних за агресивні злочини : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2008. С. 8.

неповнолітніх потерпілих: 97 % – навчалися, 3 % – на момент втягнення мали роботу.

На значенні формування належного колективу неповнолітніх у школі та інших закладах освіти вказує А. Р. Ікаєв, зазначаючи, що негативно впливає на провокування втягненню неповнолітніх у протиправну діяльність таке явище, як булінг. Згідно з ч. 1 ст. 173-4 Кодексу про адміністративні правопорушення, булінгом (цькуванням) є діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого. Не вдаючись до детальної проблематики булінгу в Україні, зазначимо, що запобігання цього негативного соціального явища впливає на профілактику втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність²⁸.

Прагнення реалізувати себе, проявити самостійність, часто є однією з передумов втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність або до вчинення ними правопорушень. Так, О. С. Майгур до особливих станів, що відіграють суттєву роль у залученні неповнолітніх у протиправну діяльність, відносить страх перед дорослим, можливість застосування ним фізичного насильства, бажання виправдати довіру дорослого. Усе це має вагоме значення для встановлення характеру і пояснення того, чи усвідомлював підліток, що має місце злочинна діяльність щодо нього самого, чи міг він передбачати можливі, іноді тяжкі, наслідки, що можуть настати в результаті подальших спільних дій із дорослим²⁹.

Аналізом матеріалів кримінальних проваджень встановлено, що потерпілі неповнолітні у 24 % випадках мали схильність до вживання алкоголю, 8 % – наркотичних засобів, 12 % – мали різного роду психічні відхилення.

Ми підтримуємо думки науковців, які стверджують, що втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність найчастіше набуває таких форм: неконкретизоване втягнення, коли дії дорослої особи пропагують злочинний спосіб життя, відбувається вербування нових прихильників злочинного світу, що забезпечує свідоме поповнення злочинних лав, формування в неповнолітнього самостійного умислу

²⁸ Ікаєв А. Р. Особа злочинця та особа потерпілого у структурі криміналістичної характеристики втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 5, том 2. С. 245.

²⁹ Майгур О. С. Психологічні та педагогічні проблеми роботи з делінквентами. *Юридична психологія та педагогіка*. 2013. № 1. С. 231.

вчинити певне діяння; конкретизоване втягнення, що полягає в примушуванні (схилянні) підлітка до участі в замисленому дорослим злочині як співвиконавця чи посібника внаслідок правової некомпетентності, необізнаності, недосвідченості неповнолітнього, що не дає змоги йому сповна оцінити всю небезпечність таких дій. Тобто такий правопорушник належить до типу випадкових, а його дії суперечать загальній спрямованості його особистості³⁰.

Узагальнюючи думки науковців та результати вивчення матеріалів кримінальних проваджень нами виділено віктимологічні групи неповнолітніх, яких втягнуто у протиправну діяльність: особи з неповних або неблагополучних сімей (діти, позбавлені батьківського піклування, сироти); діти, які проживають в родинях з низьким рівнем достатку; безпритульні; особи, які навчаються далеко від місця проживання батьків; особи з чітко вираженими нервовими розладами та патопсихологічними реакціями; підлітки з низьким рівнем інтелектуального розвитку, що обумовлює труднощі в спілкуванні з однолітками; особи, які мешкають на тимчасово окупованій території або у зоні бойових дій.

Узагальнюючи вищенаведене, можна визначити, що особа неповнолітнього потерпілого є важливим елементом криміналістичної характеристики втягнення неповнолітнього у протиправну діяльність. Її взаємозв'язок з іншими елементами, зокрема з особою злочинця, дає можливість планувати розслідування в цілому.

Особа потерпілого тісно пов'язана з іншим елементом криміналістичної характеристики, а саме особою злочинця. Сама особа злочинця перебуває у певних стосунках з оточуючими людьми, що відображається у способі підготовки, вчинення та приховування злочину, залишаючи на об'єктах оточуючої обстановки індивідуальні сліди, які дозволяють зробити висновок про вчинення того чи іншого правопорушення конкретно особою. За залишеними злочинцем слідами можна охарактеризувати не лише його фізичні властивості та «професійні» навички, а й встановлювати психологічні, вольові та соціальні риси його особистості, пов'язані з досягненням злочинного результату. Зазначені особливості мають велике значення для розшуку та оптимізації процесу розслідування та складають зміст криміналістичної характеристики злочину. Слід зазначити, що інформація про індивідуальні ознаки злочинця має важливе значення для планування проведення окремих гласних та негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, направлених, перш за все, на розшук особи, яка вчинила злочин.

³⁰ Охріменко І. М., Лигун Н. В. Утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність: психологічні детермінанти. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С. 185.

Загалом, ми підтримуємо позицію вчених, що особа злочинця є сукупністю соціальних властивостей, ознак, зв'язків і відносин, що характеризують особу, яка порушує кримінальний закон, і в поєднанні з іншими (не особистісними) умовами й обставинами спонукають особу до антисуспільної поведінки³¹.

Ми погоджуємось з думкою І. М. Даньшина, який наголошував на тому, що особа злочинця має низку складових, тобто певну кількість різних ознак, властивостей, рис, особливостей, а саме: соціально-демографічні ознаки (відомості про стать, рівень освіти, вік, рід занять, стаж роботи, сімейний стан, місце проживання, інші дані про соціальний статус особи), що дають істотну інформацію про особу злочинців та може бути використана як із науковою, так і практичною метою, зокрема під час розробки та реалізації заходів запобігання злочинам; особистісно-рольові властивості (соціальні позиції, рольові особливості тощо); соціально-психологічні якості (особливості особи, які сформувалися на базі її психічних станів і процесів у ході власного соціального досвіду; спрямованість особистості, мотиваційна сфера, потреби, установки, інтереси тощо); риси правової й моральної свідомості; кримінально-правові ознаки (спрямованість злочинної поведінки суб'єкта на конкретні суспільні відносини, узяті під охорону законом; ступінь і характер суспільної небезпечності вчиненого злочину; способи, обрані для досягнення злочинної мети; мотив, яким керувався суб'єкт злочину; ставлення винного до вчиненого)³².

Ми приєднуємось до класифікації ознак особи злочинця, запропоновану В. В. Логіною та вважаємо її найбільш повною. Вчена визначила їх наступним чином: 1) біографічні дані: прізвище, ім'я, по-батькові; дата та місце народження; національність, громадянство, місце проживання, освіта, спеціальність, стаж роботи; сімейний стан, склад родини; попередня судимість; 2) дані про матеріальний стан: загальний дохід і житлові умови сім'ї (для неповнолітніх) тощо; відомості про стан здоров'я й психологічні особливості: загальний стан здоров'я; фізичні вади; наявність стійкої хвороби, групи інвалідності; дані про характер, темперамент, волю та емоційні властивості; 3) суспільно-виробнича характеристика: термін роботи або навчання в певному місці; ставлення до такої діяльності, товаришів по роботі (навчанню); участь у громадському житті; наявність дисциплінарних або громадських стягнень та заохочень; 4) суспільно-політична

³¹ Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Криминологія : курс лекцій. Київ : МАУП, 2002. С. 78.

³² Криминологія : Загальна та Особлива частини : підручник / за заг. ред. В. В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і доп. Харків : Право, 2009. С. 37–40.

характеристика: членство у політичній партії, молодіжній, громадській організації; участь у виборчих кампаніях, збройних конфліктах; наявність нагород та почесних звань; 5) суспільно-побутова характеристика: взаємовідносини в родині; спосіб життя й коло знайомих; вживання алкоголю; відносини із сусідами; участь у громадській роботі за місцем проживання; наявність адміністративних або громадських стягнень; 6) ставлення до скоєного та поведінка в ході слідства; ціннісні орієнтири особистості; мотиви та мета скоєння злочину; наявність сп'яніння при вчиненні злочину тощо³³.

З огляду на зазначене, вважаємо слушною думку М. М. Єфімова, що відомості про фізичні та біологічні властивості особи правопорушника мають значення на початковому етапі розслідування у слідчій ситуації, коли відсутні свідки та очевидці й особа зникла з місця події. Саме в даний момент на використовуються такі відомості: ознаки одягу та зовнішності злочинця; його функціональні ознаки (хода, жестикуляція, міміка тощо); тембр голосу та ін. Однак не завжди можна визначити взаємозалежність між певними фізичними (наприклад, статурою) або біологічними (наприклад, голосом) властивостями та особою, яка вчинила злочини зазначеної категорії. Дійсно, іноді злочинцю для вчинення правопорушення потрібно мати відповідну фізичну силу (наприклад, при руйнуванні, пошкодженні майна або нанесенні тілесних ушкоджень) чи володіти певними біологічними ознаками. Разом з тим однозначно назвати дані ознаки постійними не можна³⁴.

Вивченням судово-слідчої практики нами встановлено, що втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність вчиняють в основному чоловіки (90 %). З'ясовано, що на момент учинення кримінального правопорушення злочинці мали вік: 18–25 років (31 %), 25–35 років (35 %), 35–45 (22 %), 45 років і старше (12 %). Як, бачимо, особи віком 25–35 років складають найбільш криміногенну групу. Щодо рівня освіти злочинців нами встановлено, що середню освіту має 12 %, середню спеціальну – 25 %, базову вищу – 41 %, вищу – 19 %, іншу – 3 %. Переважна більшість осіб (71 %) не перебувала у шлюбі.

Обґрунтовано, на нашу думку, класифікація злочинців за ступенем володіння злочинним досвідом, наведена І. О. Топольсковою. Авторка зазначає, що особа правопорушника у провадженнях щодо втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність може бути

³³ Логінова В. В. Поняття та значення особи злочинця в методиці розслідування тілесних ушкоджень. *Актуальні проблеми розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 5 листоп. 2010 р.). у 2-х ч. Ч. 1. Запоріжжя : ЗЮІ ДДУВС. 2010. С. 116–118.

³⁴ Єфімов М. М. Організація і тактика розслідування хуліганства : навч.-практ. посібник. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 48.

класифікована відповідно до таких груп: 1) Особа-втягувач до злочинної діяльності. На думку авторки, цю групу складають молоді люди віком 18–25 років, які групують навколо себе підлітків переважно спільного проведення часу, виконання дрібних доручень, розпиття спиртних напоїв, вживання наркотиків, вчинення дрібних корисливих злочинів, таких як крадіжки, хуліганство; 2) Втягувачі-рецидивісти – раніше судимі особи старше 25 років. Відбувши покарання, вони намагаються встановити втрачені соціальні зв'язки, що краще за все робити з неповнолітніми. Часом, на вигляд у безпечному спілкуванні з неповнолітніми втягувачі готують їх до вчинення майбутніх спільних злочинів, що, на відміну від зазначених вище, вчиняються більш професійно та часто не відразу розкриваються працівниками поліції, що дає змогу неодноразового їх вчинення разом із неповнолітніми. Такі злочини мають в основному корисливо-насильницький характер; 3) Втягувачі – організатори злочинних груп. Це теж раніше засуджені особи, в яких вже сформувались усталені антигромадські погляди. Неповнолітніх вони використовують як засіб для вчинення тяжких злочинів, головним чином розбійних нападів, убивств; 4) Втягувачі-утриманці – родичі (найчастіше батьки) неповнолітніх, які є деградованими особами, що живуть переважно за рахунок антисуспільних занять підлітків. При чому, якщо у вчинення кримінальних правопорушень неповнолітніх втягують, в основному, особи чоловічої статі, то у заняття жебрацтвом – переважно матері³⁵.

Щодо втягнення неповнолітніх в протиправну діяльність зазначимо негативні наслідки у розрізі можливих рецидивів протиправних проявів. У наш час, на думку окремих вчених, з рецидивістів активно формується нове покоління професіоналів кримінального світу. Статистичні дані є прямим свідченням того, що недоліки у роботі правоохоронних органів, зокрема іноді невиправдана гуманізація ставлення до певних груп злочинців, їх безкарність впливають на збільшення рецидивної злочинності. Недосконалою є також відомча система обліку рівня рецидиву серед осіб у реєстрах кримінально-виконавчих інспекцій. Зрозуміло, що стан рецидивної злочинності є одним із показників оцінки ефективності окремого виду покарання. Показники рівня рецидиву, що розраховуються за матеріалами статистичної звітності та використовуються в аналітичних матеріалах і офіційних документах, насправді не завжди відображають дійсну небезпечність осіб, які неодноразово відбувають альтернативні покарання. Наявність спеціальних видів статистичної звітності

³⁵ Топольськова І. О. Кримінально-правові та кримінологічні аспекти боротьби з втягненням неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Луганськ, 2003. С. 77–78.

показників стану рецидивної злочинності та характеристики особи злочинця-рецидивіста, засудженого до альтернативних видів покарань, дозволить здійснити аналіз рецидивної злочинності осіб, засуджених без ізоляції від суспільства, всебічно і науково обґрунтовано³⁶.

При аналізі матеріалів кримінальних проваджень та слідчої практики з'ясовано, що при втягненні у протиправну діяльність дорослі особи перебували у таких стосунках з неповнолітніми: родичі – у 23 %, близькі – у 17 %, знайомі – у 41 %, інші – у 14 %. Крім того встановлено, що правопорушники під час учинення злочинного діяння знаходились у стані алкогольного сп'яніння (15 %), під дією наркотичних чи психотропних засобів (5 %). При цьому раніше засудженими було 22 % осіб.

Підсумовуючи, зазначимо, що типовий портрет злочинця у розглядуваній категорії правопорушень є наступним: чоловіки у віці від 25 до 35 років, які мають базову вищу освіту, не мають постійного місця роботи, не знаходяться у шлюбі, схильні до вживання алкоголю або наркотичних засобів, були раніше ймовірно раніше засуджені за вчинення таких кримінальних правопорушень, як порушення громадського порядку, хуліганство, проти власності (крадіжка, грабіж), у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного нами дослідження криміналістичної характеристики втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність встановлено, що вона складається з наступних елементів: способу, засобів та обстановки учинення кримінального правопорушення; слідової картини; характеристики особи неповнолітнього потерпілого та особи правопорушника.

Встановлено, що спосіб вчинення досліджуваного правопорушення складається з підготовки, вчинення та приховування злочину, тобто є повноструктурним. Підготовка до вчинення правопорушення складається з таких дій: планування протиправного діяння; вибір об'єкту протиправного посягання; підбір неповнолітніх; вибір засобів втягнення; добір співучасників кримінального правопорушення; розподіл ролей між співучасниками; створення у неповнолітнього мотивації до заняття протиправною діяльністю. Безпосередньо способами втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність є такими: використання або погроза використання фізичного насильства (завдання тілесних ушкоджень, побої); психічний примус (погроза завдати матеріальних

³⁶ Черкасов С. В. Кримінологічна концепція альтернативних мір покарання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2005. С. 68.

збитків, залякування, погроза зганьбити в очах однолітків); зловживання матеріальною або іншою залежністю від неї неповнолітнього; компрометація чи шантажування (погроза видати компрометуючу інформацію інтимного чи особистісного характеру); обіцянка винагороди за вчинене протиправне діяння; розпалювання низьких почуттів (помсти, заздрості). У більшості випадків застосовується сукупність означених способів. Щодо способів приховування злочину, нами визначено наступні: знищення слідів кримінального правопорушення, використання компрометуючих матеріалів, висунення неправдивого алібі, давання неправдивих показань, відмова від дачі свідчень, вплив на свідків, потерпілих.

Проведеним дослідженням нами виділено віктимологічні групи неповнолітніх, яких втягнуто у протиправну діяльність: особи з неповних або неблагополучних сімей (діти, позбавлені батьківського піклування, сироти); діти, які проживають в родинях з низьким рівнем достатку; безпритульні; особи, які навчаються далеко від місця проживання батьків; особи з чітко вираженими нервовими розладами та патопсихологічними реакціями; підлітки з низьким рівнем інтелектуального розвитку, що обумовлює труднощі в спілкуванні з однолітками; особи, які мешкають на тимчасово окупованій території або у зоні бойових дій.

Складено типовий портрет особи, який втягує неповнолітніх протиправну діяльність: чоловіки у віці від 25 до 35 років, які мають базову вищу освіту, не мають постійного місця роботи, не знаходяться у шлюбі, схильні до вживання алкоголю або наркотичних засобів, були раніше ймовірно раніше засуджені за вчинення таких кримінальних правопорушень, як порушення громадського порядку, хуліганство, проти власності (крадіжка, грабіж), у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів.

Розроблені нами елементи криміналістичної характеристики будуть корисними як для теорії криміналістики, так і для використання у практичній діяльності правоохоронних органів для висунення версій на початковому та подальшому етапах розслідування, для підготовки та планування слідчих (розшукових) дій.

АНОТАЦІЯ

Розглянуто елементи криміналістичної характеристики втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність та розроблено змістовне їх наповнення. Визначено елементи обстановки (час, місце, соціально-побутові умови), у якій вчиняється даний злочин та способи його вчинення. Встановлено, що спосіб вчинення втягування неповнолітніх у протиправну діяльність складається з підготовки, безпосередньо вчинення та приховування злочину. Відповідно до способу виникають

описані у публікації сліди. На основі аналізу матеріалів судово-слідчої практики встановлено риси особи неповнолітнього потерпілого. Встановлено зв'язок цього елемента криміналістичної характеристики іншими, зокрема з особою злочинця. Встановлено основні характеристики особи правопорушника за соціально-демографічними (освіта, сімейний стан тощо); морально-психологічними (риса характеру, світогляд, переконання, звички, емоції, темперамент тощо) та соціально-побутовими ознаками. Зроблено висновок про необхідність використання розроблених елементів криміналістичної характеристики у практиці розслідування втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Кримінологія : курс лекцій. К: МАУП, 2002. 296 с.
2. Бахін В. П., Гора І. В., Цимбал П. В. Криміналістика : курс лекцій (ч. 1). Ірпінь : Акад. ДПС України, 2002. 466 с.
3. Бахін В. П., Лук'янчиков Б. Є. Склад і призначення криміналістичної характеристики злочинів. *Правничий часопис Донецького університету*. 2000. № 1 (4). С. 39–43.
4. Біленчук П. Д., Клименко Н. І., Лисиченко В. К. Криміналістика : підручник [2-ге вид., випр. і доп.]. К. : Атіка, 2001. 544 с.
5. Волобуев А. Ф. Криміналістична характеристика розкрадань майна у сфері підприємницької діяльності. *Вісник Університету внутрішніх справ*. Вип. 2. Харків. 1997. С. 26–37.
6. Галаган В. И. Использование следователем информации на первоначальном этапе расследования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Киев., 1992. 20 с.
7. Єфімов М. М., Лазарев В. О. Теоретичні засади методики розслідування втягнення неповнолітнього в заняття проституцією і сутенерства : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 232 с.
8. Єфімов М. М. Методика розслідування кримінальних правопорушень проти моральності: наукові та праксеологічні основи : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 392 с.
9. Єфімов М. М., Пиріг І. В. Методика розслідування окремих видів кримінальних правопорушень : підручник. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 278 с.
10. Єфімов М. М. Організація і тактика розслідування хуліганства : навч.-практ. посібник. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 125 с.
11. Зав'ялов С. М. Спосіб вчинення злочину: сучасні проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю : автореф. дис. ...

к-та юр. наук : 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2005. 20 с.

12. Ікаєв А. Р. Особа злочинця та особа потерпілого у структурі криміналістичної характеристики втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Випуск 5, том 2. С. 241–246. DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.5-2.43>.

13. Ікаєв А. Р. Розслідування втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність : автореф. дис. ... канд юрид. наук : 12.00.09 / ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна академія управління персоналом». Київ, 2020. 20 с.

14. Колесниченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений : текст лекции. Харьков : Харьков. юрид. ин-т, 1967. 28 с.

15. Криміналістика : підручник / В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2008. 464 с.

16. Криміналістика : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / К. О. Чаплинський, О. В. Лускатов, І. В. Пиріг, В. М. Плетенець, Ю. А. Чаплинська. 2-е вид. перероб. і доп. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 480 с.

17. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 20.08.2022)/

18. Кримінологія : Загальна та Особлива частини : підручник / за заг. ред. В. В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і доп. Харків : Право, 2009. 288 с.

19. Кузнецов В. В. Злочини проти громадського порядку і моральності : практич. посіб. Київ : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2007. 160 с.

20. Куратченко М. В. Криміналістичний аналіз обстановки учинення сутенерства та втягнення особи в заняття проституцією. *Актуальні проблеми розслідування кримінальних правопорушень у сфері громадської безпеки та громадського порядку у досудовому розслідуванні* : матеріали наук.-практич. семінару (Дніпро, 30 трав. 2017 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. С. 81–84.

21. Лазарев В. О. Криміналістична характеристика та особливості розслідування втягнення неповнолітнього в заняття проституцією і сутенерства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпро, 2018. 251 с.

22. Лазарев В. О. Особа потерпілого як елемент криміналістичної характеристики втягнення неповнолітнього в заняття проституцією та сутенерства. *Науковий вісник Дніпропетровського держ. ун-ту внутр. справ*. 2017. № 4. С. 178–185.

23. Логінова В. В. Поняття та значення особи злочинця в методиці розслідування тілесних ушкоджень. *Актуальні проблеми розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 5 листоп. 2010 р.). у 2-х ч. Ч. 1. Запоріжжя : ЗЮІ ДДУВС. 2010. С. 115–118.

24. Майгур О. С. Психологічні та педагогічні проблеми роботи з делінквентами. *Юридична психологія та педагогіка*. 2013. № 1. С. 227–233.

25. Малярова В. О. Криміналістична методика: питання співвідношення криміналістичної характеристики з іншими. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Вип. 35. Ч. I. Т. 3. С. 111–113.

26. Охріменко І. М., Лигун Н. В. Утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність: психологічні детермінанти. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С. 179–188.

27. Пиріг І. В., Карпенко Р. В. Теорія і практика заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми : монограф. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. 188 с.

28. Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2005. 558 с.

29. Старушкевич А. В. Криміналістична характеристика злочинів : навч. посіб. Київ : НВТ «Правник» НАВСУ, 1997. 42 с.

30. Тищенко В. В. Концептуальні основи розслідування корисливо-насилницьких злочинів : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2003. 34 с.

31. Тищенко В. В. Корисливо-насилницькі злочини : криміналістичний аналіз : монографія. Одеса : Юрид. літ-ра, 2002. 360 с.

32. Топольскова І. О. Кримінально-правові та кримінологічні аспекти боротьби з втягненням неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Луганськ, 2003. 184 с.

33. Черкасов С. В. Кримінологічна концепція альтернативних мір покарання : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Одеса, 2005. 245 с.

34. Юрченко О. Роль віктимної поведінки потерпілих при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого. Харків, 2004. 18 с.

35. Ярош О. В. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх обвинувачуваних за агресивні злочини : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.06. Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2008. 20 с.

Information about the authors:

Pyrih Ihor Volodymirovich,

Doctor of Legal Sciences, Professor,
Professor of the Department of Criminalistics and Pre-Medical Training
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs
26, Gagarin avenue, Dnipro, 49005, Ukraine

Chaplynska Yuliia Anatoliivna,

Doctor of Legal Sciences, Professor,
Prosecutor of the Left Bank District Prosecutor's Office
the city of Dnipro, Dnipropetrovsk region
4, Sofia Kovalevska street, Dnipro, 49000, Ukraine